

Дмитро Вирський

[Рец.:] DANUTA QUIRINI-POPŁAWSKA. WŁOSKI HANDEL CZAR-NOMORSKIMI NIEWOLNIKAMI W PÓŹNYM ŚREDNIO WIECZU. — Kraków, 2002. — 321 s.

Щойно у видавництві Ягеллонського університету в Кракові побачила світ нова книжка знаної польської дослідниці Д. Квіріні-Поплавської, що, безумовно, варта статечної розкоші палітурок, в які наразі опрацюються тутешні академічні фоліанти¹. Поза сумнівом маємо справу із народженням однієї т. зв. «basic book» з такої «незручної» для багатьох історіографічних традицій проблеми як невольництво в пізньосередньовічній Європі.

Адже «біла» (чи то «біло-жовта») «Африка» відкрита ледь «достиглою» цивілізацією середньовічного Заходу на своїх східних кордонах будить у нащадків тогочасних «негрів» сумні спомини і ще менш приємні асоціації щодо сьогодення (в якому Україна знову з Європою і поза нею)². Відтак, охочому погратися з концептом «Нового Середньовіччя» та «глибоко» зрозуміти явища сучасного українського остарбайтерства вкупі із «сексуальним» експортом на Захід книжка пані Данути надасть неоціненну поживу.

Утім, вітчизняний науковий загал відзначить, мабуть, у монографії Квіріні-Поплавської, насамперед, нові джерелознавчі обрії, що відкриваються, завдяки цій піонерській праці, для дослідження катастрофічних за рівнем збереження історичних матеріалів XIII–XV ст. в Україні. Адже дослідниця оперувала даними, почерпнутими не лише з польських архівів, що так-сяк можуть вважатись «освоєним» простором для української історіографії, а сягає італійських архівів (розташованих, зокрема, в Генуї та Венеції), знайомить читача із «світовим» рівнем дослідження проблеми.

Структурно монографія складається із вступу, п'яти розділів, закінчення і супровод-

жується англomовним «summary», переліками мап, ілюстрацій та особовим покажчиком.

Перший розділ «Stosunek państw włoskich, społeczeństwa i Kościoła późnego średniowiecza do niewolnictwa oraz jego początki» має 11 підрозділів. У них поданий огляд традицій невольництва в середньовічних європейських державах, з'ясовано відношення тогочасного суспільства до інституції невольництва, розглянута проблема поширення невольництва в зв'язку з ліквідацією кріпацтва на півночі Італії. Досліджено також причини швидкого розвитку торгівлі невольниками у XIII ст., початки функціонування невольництва в Генуезькій республіці, відношення влад Генуї до інституції невольництва у пізньому середньовіччі. Проаналізовано й політичну ситуацію в Єгипті в XIII–XV ст. у зв'язку з проблемою мамелюків як каталізатора торгівлі невольниками з берегів Чорного моря. Оглянуті релікти інституції невольництва у Венеціанській республіці, питання неволі в його різних вимірах у Венеції, відношення венеціанських влад до невольництва, а також до процедур торгівлі «живим товаром». З'ясовані погляди церкви та папської курії на інституцію невольництва у пізньому середньовіччі.

Дослідниця наголосила на значнішому, аніж то раніше вважалось в історіографії, поширенні невольницьких практик у Європі (зокрема в Середземноморському басейні), на тягlostі інституції невольництва в Італії від античних часів, на спокійному відношенні церкви до торгівлі нехатоликами та жінками. Церковники навіть заохочували вивіз невольників у християнські країни, де їх, безумовно, охрестять, чим посприяють «спасінню» душ екс-невільних. Опирались

¹ На обкладинці маємо змогу помилуватися куточком фортеці в Судаці.

² Згадаймо тут як крайній прояв провокаційну статтю О. Галенка (див.: Галенко О. Мова наша холопська // Критика. — Рік VI. — Число 4 (54). — Квітень 2002. — С. 14–18).

вони лише продажу християн у нехристиянські, передусім мусульманські, країни, де їх у свою чергу могли примусити зректися своєї віри. Не вважалось гріхом перелюбу і співжиття з невільницею, а діти невільниці наслідували статус матері (хоча у хлопчиків було більше шансів на батьківський спадок та зміну долі і взагалі церква заохочувала звільнення рабів із смертю власника як акт милосердя, що почасти заважало поширенню інституції спадкових рабів).

Мамелюцький Єгипет, в якому найбільший попит мали саме чорноморські невільники, з яких тут рекрутувалась армія та держслужбовці, сприяв налагодженню сталих торговельних маршрутів до берегів Чорного моря. Причому, не маючи скільки-небудь помітного власного флоту та відділений по суходолу від згаданого регіону ворожими державами, він конче потребував посередницької допомоги.

Другий розділ «Czarnomorskie posiadłości kolonialne Republiki Genueskiej i Weneckiej w różnym średniowieczu» містить 16 підрозділів. Він є, либонь, найцікавішим з боку ширших кіл науковців, оскільки тут представлені (як цілісні системи) колоніальні імперії італійських міст-держав, а також подані характеристики окремих колоній та факторій.

Відкриває його підрозділ, що характеризує етапи утворення колоніальної імперії Генуї у східному Середземномор'ї. Відносини з Візантією були тут основним чинником у XII–XIII ст., а в XIV–XV ст. все більшу роль відіграє конкуренційне протистояння з Венецією та іншими італійськими містами-державами.

Наслідком генуезької експансії на схід стало зацікавлення чорноморським регіоном. Цьому й присвячено наступний підрозділ. Вже між 1250 та 1262 рр. Кафа функціонувала як торговельна факторія генуезців, а остаточно її правовий статус оформився після 1266 р. Налагодження стосунків з татарськими владами Криму з сусіднього Солхату (нині — Старий Крим) дозволили колоністам серйозно розширити свої володіння на Кримському півострові, які стали гучно називатися *Imperium Gazariae*. На вершині своєї могутності на початку XV ст. Кафа налічувала (з передмістями) до 70 тис. мешканців, причому найбільшою етнічною громадою тут були вірмени (в 1475 р. — близько 46 тис. осіб). Чимало тут мешкало і русинів. З 1318 р. місто стало центром

окремої католицької єпископії, свої резиденції в Кафі мали також православний (грецький) та вірменський єпископи. Влада в колонії складно балансувала між урядовими та приватними інтересами, причому останні часто бували визначальними. Так, після захоплення турками Константинополя у 1453 уряд Генуї самоусувається від контролю над Кафою, переказуючи «віжки правління» до рук Banco di San Giorgio.

Наступний підрозділ розглядає стосунки кримських генуезців з їхніми греко-готськими конкурентами з князівства Феодоро. Генуезька експансія у цьому напрямку принесла їм контроль над Солдаєю-Судаком (1365), а згодом посунула аж по Чембало (Балаклаву). Найвищу військову владу тут мав *Capitaneus Gothie*, який мав резиденцію у Кафі.

Видається перебільшенням згадка авторки про те, що від 1380 р. і аж до кінця правління генуезців у 1475 до складу їх володінь належала Каламіта (Інкерман) (с. 90). Не аналізує докладно авторка і різні етнічні сегменти на цих теренах, відтак зовсім втрачаючи впливовий аланський чинник місцевої історії.

Натомість, дуже цікавою є згадка про участь в обороні Мангупа від турок у 1475 р. молдавської залоги, надісланої господарем Стефаном Великим (с. 92). Це великою мірою пояснює тривалість вищезгаданої оборони³, що в літературі часто трактується як наслідок патріотичного пориву феодоритів та протиставляється малодушності генуезців Кафи, які склали зброю через кілька днів облоги (насправді, як і зазначила Д. Квіріні-Поплавська, долю Кафи визначила угодовська щодо турок позиція місцевих вірмен (с. 103)).

Світло на причини «живучості» Феодоро може пролити наведений дослідницею факт продажу великої партії невільників, захоплених у 1474 р. татарами у поході на українські землі Польського королівства, через феодоритський порт Каламіту (с. 216). Нагадаємо, що генуезькі торгівці мали обмеження щодо торгівлі християнськими невільниками і не могли не зважати на позицію польського уряду, який мав добрі важелі тиску на опінію католицької Європи та й взагалі на той час вважався офіційним протектором Кафи.

У черговому підрозділі праці розглянуте генуезьке осадництво понад Азовським морем. В центрі його уваги історія анклаву навколо Тани (Азова), де стикались інтереси

³ Захист фортець поруч із засідками був «родзинкою» середньовічного військового мистецтва молдаван.

Генуї та Венеції. Він складався з факторій у *Porto San Giorgio* (наразі важкого до ідентифікування), *Balzimachi* (Єйськ), *Bachtari* (Баштарі), *Chatolimeni* (нині Суджук-Кале), *Santa Croce-Cavo di Croce* (антична Бата у північній частині Таманського півострова) та *Matregi* (нині Тамань).

Ця остання спадкоємниця синкретичних традицій Боспору, Тмутаракані *ets.* цікава тим, що тут генуезцям вдалося стати органічною часткою місцевого суспільства. Адже владу в місті вони здобули через шлюб генуезького аристократа Симона Гісольфі з дочкою черкеського князя Берозоха. Згодом Матрега уславиться як останній оплот генуезців на Чорному морі (тут, навіть по захопленні міста, ще у 1482 р. генуезці та черкеси під проводом Захарії Гісольфі продовжували антигурецьку боротьбу). Завважу, що її типологічна спорідненість із пізнішими «січовими» проектами ще, здається, не ставала предметом серйозного наукового обговорення.

Наступний підрозділ коротко оповідає про генуезькі факторії на східному узбережжі Чорного моря — *Cory* (*Copario*, *La Cora*, зараз околиця Темрюка), Анапу (*Mara*), *Maurolaco* (Геленджик), *Pezondy* (Піцунду), Гудауту і *Savastopoli* (Сухумі), *Lo Fasso* (Батумі) та *Lo Vati*.

Далі дослідниця аналізує генуезько-татарські стосунки. В цьому підрозділі зустрічаємо цікаву інформацію про генуезького консула в Солхаті (Старий Крим) Уголіно з Піяцензи (фіксується під 1289 р.), одруженого із русинкою (с. 99).

Для Золотої Орди італійці ніколи не були рівноправними партнерами, можна сказати, їх попросту «терпіли», постійно міркуючи «а чи не час вже їх позбутися остаточно?». Як видається, лише слабкість власних торговельно-ремісничих осередків обумовлювала нестійку толеранцію італійських купців у Золотій Орді. З приходом до регіону турків, в яких такої мотивації не існувало, італійці були фактично приречені.

Для українського читача буде цікавим, що саме в цьому зв'язку генуезці звертають, зрештою, увагу на Україну. Саме сюди, до Києва, як згадує Квіріні-Поплавська, перед останнім штурмом Кафи, виїжджає місцевий католицький єпископ Миколай. На дворі свого приятеля воєводи київського Мартина Гаштольда він сподівається відшукати допомогу своїм землякам. Тут єпископ, заскочен-

ний звісткою про швидку здачу Кафи туркам, помирає від серцевого нападу (с. 103).

Наступні два невеликі підрозділи оповідають про генуезьку діяльність у Константинополі.

Дуже цікавим для українського читача є підрозділ про присутність Генуї на західному узбережжі Чорного моря, де подибуємо матеріал про Монкастро-Білгород, Кілію та Лікостомо та Віціну, а також про *Lerici* — *Locum Illicis* (Олешки-Цурюпинськ). Дослідниця підтримує думку про 1322 р. як вірогідну дату рішення будівництва потужної фортеці в Білгороді (пов'язуючи це рішення з поверненням їх у цей регіон зі смертю антигенуезьки налаштованого болгарського царя Тодора Святослава). Оповідає про 25-річний конфлікт генуезців за порти у гирлі Дунаю з болгарським правителем (деспотом) Добруджі — Добротницею (1360–1386). Звертає тут на себе увагу твердження, що основою економіки місцевих колоній був, крім торгівлі невільниками, експорт сільгосппродукції (збіжжя, мед, віск).

Лікостомо — головний військовий центр генуезців у регіоні. Він був втрачений на початку XV ст. Додам, що після цього торговельному порту в Кілії лишалося лише сподіватися на молдавську чи польську протекцію.

Дуже цікавою є інформація про генуезьку факторію у гирлі Дніпра — *Lerici* (*Locum Illicis*). Дослідниця вважає, що генуезці вже у XIV ст. нав'язали торговельні контакти з тутешніми поселеннями. Трохи пізніше, на початку XV ст., прибули сюди чотири брати Сенарега (*Senarega*): Джероламо, Грегоріо, Джовані і Томасо, які викупили з рук татар маленьку фортечку Олешки (цей населений пункт відомий з давньоруських часів). З часом тут розбудовано замок, що був помітним стратегічним пунктом і, між іншим, місцем переховування християн, які втікали з татарської неволі⁴. Це, зокрема, стало приводом для взяття у 1455 р. Лерік під контроль людьми з кола молдавського воєводи Петра Арона (с. 111).

Є в цьому підрозділі й вістки про генуезький Білгород. Так, повідомляється, що на початку XV ст. генуезці поновно з'являються в місті, а після захоплення його молдавським господарем Олександром Добрим у 1408 р. отримують тут привілей, який гарантував їм вільну і безпечну торгівлю. Це полегшило генуезьким торговцям опанування молдавсько-

⁴ У зв'язку з цим постає питання, наскільки цей факт вплинув на свідомість січовиків, в історії яких Олешкам належить особливе місце.

го ринку, а також контакти з Семигороддям та Польським королівством. Сучава невдовзі стала одним з найважливіших центрів т. зв. «товару татарського», що довозився сюди кафськими купцями.

Утім, не завжди генуезців у Білгороді вітали. В 1448 р. дійшло тут до конфлікту та захоплення товарів генуезьких купців. Насамкінець, Д. Квіріні-Поплавська ще раз нагадує, що, допоки турки не перервали найкращі магістральні шляхи, славу Білгороду та Лікостомо творив саме хлібний експорт (с. 112–113).

Наступний підрозділ коротко характеризує генуезькі колонії на південному узбережжі Чорного моря (Трапезунд, *Simisso-Samsun*, Синоп, *Samastri*-Амастру).

Підрозділи 11–16, за вже попередньо застосованою до Генуї схемою, оповідають про морську імперію Венеціанської республіки в XIII–XV ст. та інтереси венеціанців у басейні Чорного моря. Головними їх центрами тут були Судак і Тана. В Білгороді венеціанці проводять сталу торгівлю лише з 1435 р., коли венеціанський сенат задовольнив прохання білгородців про встановлення регулярних контактів з Молдовою. До 1448 р. (коли, за існуючими даними, в Білгороді обирали консула венеціанської колонії) присутність їх у цьому місті безсумнівна (с. 130–131).

Метою італійської торговельної колонізації в Причорномор'ї було встановити сталі контакти зі Сходом. Призом тут виступали, передусім, прибутки від торгівлі шовком та спеціями. Відтак, основними центрами італійців у Північному Причорномор'ї стають найбільш наближені до центру Золотої Орди (держави-гегемона в регіоні) пункти: Тана (Азов), Кафа (Феодосія) та Солдая-Судак.

Такий стан речей виопуклює, зокрема, наступний факт. Коли у другій половині XIII ст. Піза спробувала скласти конкуренцію генуезько-венеціанській гегемонії на Чорному морі, то заклала свій *Porto Pisano* (зараз ідентифікується з Бердянськом) саме поблизу Тани — найдалі висунутого на золотоординський схід пункту італійської колоніальної експансії.

Відтак, Україна, що на той час була представлена татарськими, литовськими, польськими, молдавськими і московськими урядовими елітами становила для італійців цінність передусім як транзитна територія (навіть Росія як джерело специфічних товарів лісової півночі була цікавіша). Їх «невключеність» до органічного місцевого життя згодом зіграла чи не фатальну роль у протистоянні італійських колоній турецькій агресії.

З матеріалів Квіріні-Поплавської дізнаємося, як не повелося венеціанцям у Криму. Багатообіцяюче піднесення колонії в Солдаї (Судачі) в другій половині XIII ст. (у 1295–1299 Венеція навіть захопила генуезьку Кафу, претендуючи на монополізацію торгівлі в регіоні) було підірвано серією татарських погромів 1298, 1308, 1322, 1323, 1327, 1338, 1343 рр. Венеціанські купці, які й надалі відвідували Крим, змушені були підпорядкуватись генуезькій протекції.

Тана-Азов, навпаки, починалася як торговельний пункт венеціанців і генуезців, але після знищення татарами в 1308 р. обох факторій саме Венеція виявила більше волі у відновленні колонії. Ще сильніше венеціанці утвердилися в Тані після нового погрому обох факторій італійських купців золотоординцями хана Джанібєка у 1343 р.

Важким ударом по колонії був похід Тимура на Золоту Орду 1395 р., під час якого не лише зруйновано Тану, але й підірвано економічний потенціал її традиційних торговельних партнерів в Сараї та Астрахані. Втім, Венеція знову не пошкодувала коштів на відбудову міста. В XV ст. підпадає економічне значення Тани, але венеціанці тримаються за неї як за стратегічний пункт, розбудовуючи тут першокласну фортецю (проіснувала до 1739 р.).

Третій розділ «*Początki handlu niewolnikami oraz formy ich zbytu; charakterystyka sprzedawców i nabywców “żywego towaru”*» складається з 6 підрозділів.

З них читач дізнається про діяльність генуезьких та венеціанських нотаріусів, яка стала основним джерелом інформації про невольницьку торгівлю, здійснювану італійськими купцями. Причому, п. Квіріні-Поплавська вказує на більшу ретельність у цій справі венеціанців, які значно докладніше характеризують якість та обставини придбання «живого товару». Цікавим буде згадати, що абсолютна більшість нотаріусів, задіяних у фіксації актів купівлі-продажу людей, мали статус духовних осіб і це зайвий раз демонструє нам амбівалентне ставлення католицької церкви до справ невольництва.

Дослідниця реконструювала технологію продажу невольників (в т. ч. страхування їх на випадок перевезень, а також небезпек вагітності для життя невольниць), окреслила різноманіття невольницьких статусів (наприклад, тимчасове невольництво), розглянула правила викупу та відпущення рабів на волю, відзначила плекання юридичних традицій античного Риму в ставленні до інституції невольництва.

Фіксує вона і специфічний термін «*balabanî*», яким позначають невольників в актах італійських купців. У літературі предмету його інтерпретують або як назву татарських невольників, які призначалися до вивозу в Єгипет, або просто як ярличок для позначки будь-якого невольника чоловічої статі (с. 157). Гадаю, дослідникам славного в українській історії роду Балабанів ця інформація не буде зайвою.

Наводить дослідниця і факти продажу до неволі родичів, причому не лише в татарському середовищі, але й серед русинів. Акції такі датовано як XIV, так і XV ст. (с. 189).

Звернула увагу дослідниця, що утримання невольників в італійських містах могли собі дозволити не лише аристократи, але й пересічні громадяни — ремісники та дрібні торгівці (у Венеції вони складали 30 % покупців та продавців «живого товару» (с. 194)). Наводить вона також факти володіння рабами церковними інституціями та окремими духовними особами (с. 179–180).

Четвертий розділ «Organizacja transportu niewolników ze Wschodu» складається з 8 підрозділів. Підрозділи 1 та 6 присвячені огляду морського потенціалу відповідно Генуї та Венеції, подано характеристики місцевих флотів, відзначена жорстка підконтрольність чорноморської торгівлі (небезпечної для одиночок) урядам в обох республіках, страхування перевезень, організацію великих купецьких фірм, зайнятих торгівлею на далекі відстані.

У 2 підрозділі, присвяченому аналізу магістральних трас генуезької торгівлі та кон'юктур, що впливали на торгівлю невольниками з берегів Чорного моря, звертають на себе увагу досить вірогідні підрахунки про щорічний продаж у 1385–1386 рр. в одній лише Кафі близько 1500 невольників (с. 209). Відзначено постійне зростання цін на чорноморський «живий товар» у другій половині XIV ст. (у зв'язку з демографічними втратами в Європі від «чорної смерті») та в першій половині XV ст. (у зв'язку з припиненням поставок невольників з Леванту). Підраховано, що в добрі часи до чорноморських портів доходило від 30 до 40 італійських та каталонських галер (с. 211). Кількість невольників на них могла сягати 200 осіб (с. 237), хоча в реальності таке, либонь, траплялося не часто.

Наступний підрозділ присвячено сухопутним маршрутам генуезької торгівлі. Тут Квіріні-Поплавська особливо спиняється на ролі в ній Львова та італійців, які осіли на Русі. *Via tartarica*, яку, слідом за М. Балардом, дослідниця називає «трасою транс'єв-

ропейською», починає використовуватись не пізніше 1339 р. (с. 211). У вигляді, що його окреслила Квіріні-Поплавська (з Криму і Тани на Перекоп, далі вздовж Бугу через Чечельник та Брацлав на Торговицю — Коцеполе — Могильов — Кам'янець-Подільський, потім на Гусятин, Теребовлю і Тернопіль до Львова), ця магістраль збігається з відомим Кучманським шляхом. Згадала дослідниця й про Волоський шлях, повідомляючи, що на Заході його називали «польським», натомість промовчала про Чорний, хоча і знала про маршрут левантійських товарів з Кафи до Києва. Дослідниця навела думку М. Балінського, який вважав Кафу головним торговельним портом, що поєднав Велике князівство Литовське (далі — ВКЛ) зі Сходом (с. 213).

Квіріні-Поплавська зауважила, що сухопутні маршрути набирають більшого значення після захоплення турками Константинополя, коли османи почали обмежувати свободу торгівлі на Чорному морі. Найінтенсивніше вони функціонували з 1453 по 1475/1484 (с. 213). Зі Львова до Кафи можна було доїхати (за кращих обставин) за 20 днів.

Далі дослідниця розповіла про генуезьку колонію Львова та факти інтеграції її окремих представників до місцевого суспільства (с. 214–215). Аналізує справу з прийняттям польським королем (1 липня 1462 р.) чорноморських колоній генуезців під власну протекцію. В Генуї її розглядали як своєрідну парасольку, що має забезпечити від турецької агресії. Згодом, 1466 р. кафінци отримали від короля новий привілей, що захищав права їх купців на теренах Польського королівства. Дослідниця припустила, що до цього привілею невольницька торгівля в Польщі була заборонена і навела перелік проблем, що виникали перед генуезькими купцями при транспортуванні через Львів невольників-християн (с. 217–218).

Наступний підрозділ Квіріні-Поплавська цілком присвятила проблемі невольництва у пізньосередньовічній Польщі. Причому більшість матеріалу його пов'язана зовсім не з останньою, а з ВКЛ. Серед джерел невольництва тут, безумовно, панував військовий полон, а невольниками зазвичай були татари та московіти.

Черговий підрозділ оповідає про занепад італійських чорноморських колоній під зростаючим тиском Османської імперії. Цікавою тут є вістка про план по смерті турецького султана Мехмеда II в 1481 відновити італійські колонії в Причорномор'ї. Переговори про підтримку цього проекту велися з польським королем

Казимиром Ягеллончиком та кримським ханом Менглі-Гіреєм. Квіріні-Поплавська зауважила, що ще в 1483 р. живі були надії італійців відшукати втрачене за допомогою Польщі. А ще 17 червня 1497 р. польський король Ян Ольбрахт дарував міщанам Львова привілей, в якому застерігав певні податки на користь королівського скарбу, якби Кафа, Кілія та Білгород «повернулися під владу християн» (с. 225).

Про збереження італійського впливу в північному Причорномор'ї після турецького завоювання красномовно промовляє, на думку дослідниці, факт написання староіталійською мовою листа Баязіда II від 3 березня 1489 р., в якому султан заступається за своїх купців із Кафи, котрі відвідують Польщу (с. 225).

Окремий підрозділ Квіріні-Поплавська присвятила «гордості» Венеціанської республіки — Арсеналу. На цьому «державоутворюючому» підприємстві місцевого ВПК за даними з 1423 р. працювало близько 16 тис. осіб — цифра для Середньовіччя вражаюча. Тут кувалася славнозвісна морська потуга венеціанців, володарів кращого військового та торговельного флотів свого часу. Огляду його можливостей присвячено й останній підрозділ цього розділу.

П'ятий заключний розділ праці Квіріні-Поплавської — «Charakterystyka niewolników zatrudnionych w Genui i w Wenecji» складається з 4 підрозділів. У них наводиться численний фактичний матеріал щодо торгівлі невольниками та їх використанню у господарстві італійських міст-держав. Проаналізовано ціни на рабів, етнічний, віковий та статевий склад останніх, соціальні перспективи відкриті для невольника.

Зокрема, зазначено, що капітан генуезької галери міг придбати в Кафі невольницю за свій місячний заробіток, а його заступники за 2-місячний. Русини в XIV ст. становили незначну меншість серед експортованих в Геную невольників (за одним із підрахунків татар — 989, черкесів — 111, руських — 84, абхазів — 18, куманів — 24 та 16 — інших)⁵. Ситуація змінюється в XV ст., коли русини, щоправда із незначним відривом від татар та черкесів, очолюють рейтинг етнічних груп невольників (395, 373 та 371 особа відповідно) (с. 251)⁶. Дослідниця наводить підрахунки, що свідчать про значну частку невольницького населення Ге-

нуї: в другій половині XII ст. 10 %, в XIV ст. до 15 %, в XV ст. — 4–10 %. Пропорція чоловіків та жінок за актами XIV і XV ст. складалася з явною перевагою останніх (з 274 на 1574 особи) (с. 250). Серед невольниць найбільше було віком від 12 до 38 років, серед чоловіків — 12–25 років, причому серед останніх майже не було людей старшого віку (с. 252–253). Приблизно така сама картина спостерігається й у Венеції (с. 271–274).

Дуже цікавими з боку дослідження етнічної історії східноєвропейських степів є нотаріальні акти, складені Бенедетто Б'янко — секретарем венеціанського консула в Тані від лютого 1359 по вересень 1363 р. Він розрізняв татар з-понад Волги, Криму, групи сибірську, кавказьку, руську (!), Монголів з Астрахані, Монголів східних, яких звав китайми (с. 262). Ці спостереження, як на мене, суттєво підважують усталені погляди на Золоту Орду як монолітну «татарську» країну. Так само як масові факти продажу татарами своїх дітей та родичів у неволю змушує переоцінювати погляди про добробут цих «гнобителів Русі etc.».

Цікавим є відзначений факт наміру «живого товару» в Тані 1363 р. (с. 264), що цілком імовірно можна витлумачити як результат Синьоводської битви. Так само винятково велике збільшення експорту невольників-русинів до Венеції у 1436–1440 рр. (с. 273) можна пов'язати із наслідками Свиригайлових воєн.

Дослідника XIV–XV ст. у Східній Європі порадує і списки автентичних імен невольників, наведені Квіріні-Поплавською. Особисто мене вразило одно з імен з переліку невольних татарок — Хохлухус (*Chochlluchus*) (с. 265), утім не стану тут вправлятися у його україноцентричних тлумаченнях.

Насамкінець у закінченні п. Квіріні-Поплавська у 14 пунктах стисло переповіла основні висновки своєї праці.

Наприкінці цього огляду можу хіба побажати праці польської дослідниці численних українських читачів, яких вона справді вартує і котрим, на жаль, зовсім не легко буде отримати доступ до цієї доволі коштовної книжки. Втім, цей вже звичний «біль» навряд чи зможе затьмарити радість від появи на науковому видноколі такого доброго професійного дослідження.

⁵ Цей факт якимось не дуже вкладається у загальноприйняту картину Русі «під татарським ярмом».

⁶ Поясненням може служити факт, що саме в XV ст. Русь стає для татар «чужою» територією, користь з якої можна отримати лише шляхом грабунку.